

Følelser-GIS Og Erindringstopografi

Pelle Mose Hansen, cand. mag i historie og samfundsfag¹

Therkel Stræde, lektor i samtidshistorie¹

¹Begge ansat på Syddansk Universitet

Abstract

Projektet *'De Danske Jøder I Theresienstadt'* fra Syddansk Universitet er verdens første projekt, der kobler følelser fra erindringer og topografi fra Holocaust-overlevendes oplevelser. Projektet har via QGIS kortlagt erindringer for over 50 danske jøders oplevelser i den nazistiske ghetto i Theresienstadt under 2. verdenskrig. Websitet www.danskejoederitheresienstadt.org har til formål at visualisere erindringer og følelser via kort. Geodata har også givet ny historisk viden og nye forskningsspørgsmål. Projektet arbejder både med flade- og punktanalyser i GIS. Igennem kortene er det lykkedes projektet at kortlægge følelser som frygt og glæde fra menneskers hukommelse. Vi ønsker at præsentere vores projektet og vise kombinationen af GIS og humanisme på en helt ny og innovativ måde.

Keywords: Historie, topografi, erindringstopografi, Holocauststudier, GIScience

1. Historie og topografi

Under den anden verdenskrig, 1939-1945, forfulgte og udryddede det nazistiske regime i Tyskland over seks millioner jøder på det europæiske kontinent. Racisme og antisemitisme var nazismens centrale elementer. Så i alle lande besat af Nazityskland kom der udgrænsning, forfølgelse og deportation af jøder, som mundende ud i masse mord. Masse mordet, eller folkedrabet, på de europæiske jøder er også bedre kendt under betegnelsen Holocaust. I Danmark boede omkring 7.500 af dem, som nazismens ud fra racebiologisk definition betegnede som jøder. Heldigvis undslap det store flertal af de jøder, der boede i Danmark under den tyske besættelse 1940-45, den nazistiske jødeforfølgelse. De flygtede ved egen og ikke-jødiske danskeres hjælp til Sverige, da tyskerne startede jagten på dem i efteråret 1943. Men 470 jøder havnede i ghettoen Theresienstadt (i dag Terezin) i det tysk-besatte Tjekkiet. 53 jøder fra Danmark omkom i ghettoen. De overlevende blev, få dage før krigen var forbi, evakueret med De Hvide Busser fra dansk og svensk Røde Kors og vendte hjem til Danmark kort efter befrielsen i foråret 1945.

Historisk set har redningen af de danske jøder fyldt klart mest i den danske besættelses- og Holocaust-historie sammenlignet med de jøder, der endte i Theresienstadt. Denne meget enspreget vinkling forsøgte projektet *'De Danske Jøder i Theresienstadt'* (2018) at gøre op med.

Projektet havde til formål at kortlægge erindringer fra de overlevende danskere, der havnede i den nazistiske ghetto. Projektets ledelse bestod af lektor i samtidshistorie Therkel Stræde og cand. mag i historie og samfundsfag Pelle Mose Hansen samt ni historiestuderende fra Syddansk Universitet i Odense.

Mange af de overlevende fra Theresienstadt var påvirket af deres oplevelser. Dette være sig både fysisk og psykisk. En måde at komme over traumatet på var at skrive, fortælle om oplevelserne og aflægge vidnesbyrd. Knap er de kommet hjem til Danmark, før de første bøger, artikler og interviews udgives. Og frem til i dag (2019) er antallet af trykte beretninger fra danske Theresienstadt-fanger imponerende. Oveni skal man lægge en række mundtlige vidnesbyrd, afgivet i 1990'erne til Steven Spielbergs Survivors of the Shoah Visual History Foundation og senere til Dansk Institut for Internationale Studiers filmprojekt om danske børn og unge i Theresienstadt. Det er et stort antal af de danske Theresienstadt-overlevendes trykte beretninger og videointerviews, der ligger til grund for dette projekt og hjemmesiden www.danskejoederitheresienstadt.org.

2. Metode og overvejelser

Det topografiske aspekt har været essensen i projektet. Også her er projektet helt fremme indenfor Holocaust-forskning, hvor topografiske studier vinder mere og mere frem, da Holocaust-topografi åbner for en masse ny viden samt muliggør at kunne stille nye forskningsspørgsmål. Projektet er i høj grad inspireret af antologien *'Geographies of the Holocaust'* af Tim Cole, Anne Kelly Knowles og Alberto Giordano men også af samme Tim Coles eget værk *'Holocaust Landscapes'*, som anses for banebrydende inden for Holocaust-topografiske studier. Ligeledes har humangeografen Yi-Fu Tuan spillet en rolle i afgrænsningen af kortlægningen og forståelsen af begreber som *'space'* og *'place'*. (Tuan, 2017)

Projektet kortlægger "erindringens topografi" ud fra syv kategorier værende *arbejdssted, bopæl, frirum, frygtede steder, madudlevering, medicinsk behandling og sortbørshandel*.

Til hver enkelt af de tekster og videointerviews, projektet har benyttet, er der lavet et digitalt kort. Her kan man se de steder, den pågældende overlevende omtaler: hvad var det for et sted, hvordan så det ud i primo maj 2018, og hvad er det med den overlevendes egne ord, der knytter sig af oplevelser til stedet (Hansen & Stræde, 2018). Citater fra tekster og interviews gengiver begivenheder, stemninger og følelser, som de overlevende genkalder dem. Det er altså ikke Theresienstadt ghettos faktiske eller objektive topografi, der findes kortlagt i projektet. Det er de dele af det "objektive" og/eller "subjektive" hele, som jøderne fra Danmark husker fra Theresienstadt. Det er den erindrede topografi og de steder, som de overlevende har "sat adresse på" (Hansen & Stræde, 2018). Definitionen af adresse skal findes i en todeling mellem begreberne *'space'* og *'place'*. 1) *'Space'*, som 'adressen' befinder sig i, er

sat ud fra materielle fysiske rammer. Dette være sig både indenfor Theresienstadts volde, som dannede en naturlig afgræsning for ghettoen, men også et område uden om. Alt, der havde fysisk og faktisk forbindelse direkte med ghettoens administrative omgivelser, danner rummet Theresienstadt. Dette være sig maksimalt et målestoksforhold på 1:5500. 2) 'Place', som yderligere definerer adressen, er det angivne sted, som den overlevende har beskrevet i sine erindringer i projektet, og er defineret som afgræsningen af 'space' Theresienstadt. Hvor 'space' er defineret af materielle forhold, kan stederne både være materielle, som huse, barakker, kaserne etc., men også immaterielle, hvilket giver projektet mulighed for at kortlægge følelser såsom frygt og følelsen af at have frirum.

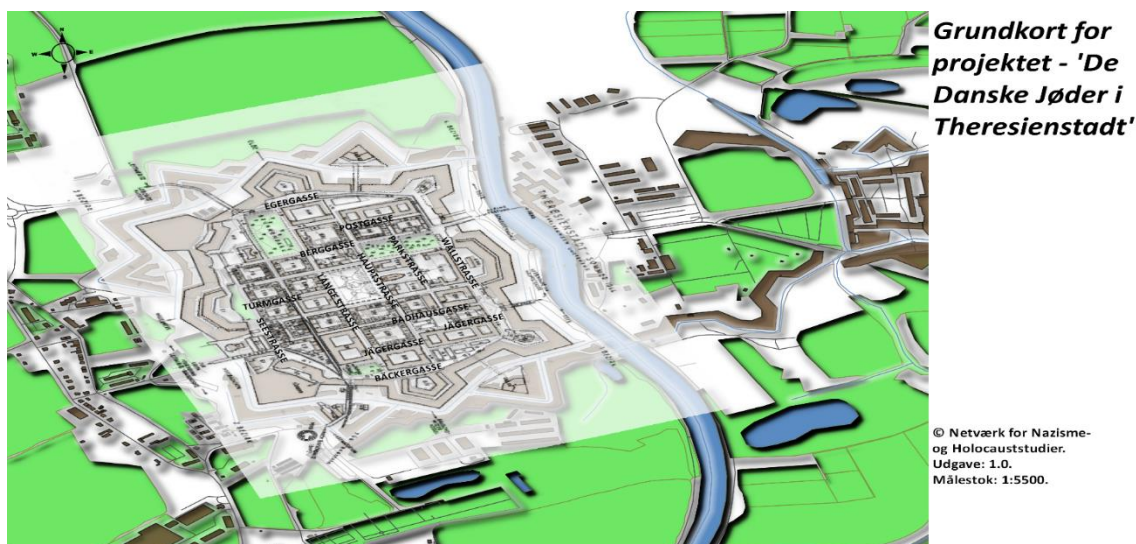
Udvalget af trykte tekster og videointerviews dækker perioden 1945- 2017. Med kategorierne 'frirum' og 'frygt', har projektet kortlagt følelser tilknyttet steder i Theresienstadt hos den enkelte overlevendes oplevelser og erindringer om disse.

I erindringer kan der opstå afvigelser fra de faktiske oplevelser. Dette vil sige, at hvis der i de enkelte erindringer er afvigelser fra den oprigtige topografi og den faktiske oplevelse, vil der være afvigelser i projektets kort ift. den faktiske topografiske oplevelse. Denne tilgang har både styrker og svagheder. En af styrkerne er netop, at det har været muligt at kortlægge følelser tilknyttet bestemte steder i Theresienstadt fra den erindrede erfaring, som den enkelte overlevende har gjort. Ligeledes har tilgangen den enorme styrke, at det giver de 'tavs' vidner, som stederne er, et sprog. Derved fortæller stederne i Theresienstadt nu noget om en oplevelse, efter at projektet har koblet stedet med de danske jøders erindringer. Projektets erindringstopografiske tilgang er den første af sin slags i verden, på en så stor skala. Svaghederne er derimod, at kortlægningen kan indeholde fejl ift. de 'originale' oplevelser, hvilket kan skabe fejl informationer ift. de faktiske begivenheder. Havde projektet kun benyttet sig af officielle dokumenter, såsom bopælsregistreringer fra samtiden, ville sådanne være blottet for informationer om steder, hvor frygt og frirum fandt sted. Dette ville have umuliggjort kortlægningen af det følelsesmæssige aspekt af projektet. Ligeledes rejser erindringer og erindringsforskydninger en masse nye forskningsspørgsmål i sig selv, såsom hvorledes erindringer bliver påvirket af erindringsfællesskaber etc. (Levy & Sznajder, 2002).

Ikke alle erindringer af Theresienstadt-fanger fra Danmark er kortlagt. Nogle lykkedes det ikke at fremskaffe i projektets løbetid, andre erindringer er skrevet på en måde, så det ikke er muligt at fæstne begivenheder eller observationer til bestemte steder, hvorfor de ikke er med i projektet (Hansen & Stræde, 2018). Da projektets sample omfatter små 60 af godt 400 overlevende, er det en stor og solid sample, og repræsentativiteten af det påviste høj. Mens de individuelle kort dækker erindringer for den enkelte person, har projektet også haft til formål at sammenfatte overblikkort over alle enkelt persons erindringer tilsammen. Dette har vi gjort på fælleskort, hvor hver af vores syv kategorier er repræsenteret. (Hansen & Stræde, 2018). Til

hver hovedkategori er der skabt fire yderligere underkategorier: *fælles*, *aldersopdelt*, *kønsopdelt* og *oprindelsessted*. På disse kort kan der ses forskellige bevægelsesmønstre for de danske jøder i ghettoen. Kortene er skabt med henblik på at kunne danne et samlet overblik samt at indgå i fremtidige forskningsresultater.

Ifm. udarbejdelsen af kortene har projektet brugt GIS-programmet QGIS. Projektet tog udgangspunkt i, hvordan Terezín i dag ser ud fra fugleperspektiv. Derefter er Terezín blevet kortlagt og tegnet op, så kortene har fået deres eget unikke udtryk. Efterfølgende blev et kort, lavet af den jødiske selvforvaltning i Theresienstadt i sommeren 1944, georefereret ind i det nutidige kort af Terezín. Ved almindelig brug af GIS-programmer indenfor historiefaget vil rasterlaget blive placeret nederst og vektorlagene ovenpå for derigennem at kunne se ændringer. Da projektet er baseret på erindringer, har projektet ønsket at tydeliggøre dette ved at vise lagene af erindringen (se figur 1). Det vil sige, at den fremkaldte erindring trækker den overlevende tilbage til den oprindelige situation, hvorfor det er nødvendigt at tydeliggøre, hvordan ghettoen så ud, da situationen opstod. Da fremkaldelsen af erindringer sker efter en oplevet situation, er det også væsentligt at have et grundlæggende lag for, hvordan byen ser ud ved erindringsfremkaldelsen. (Hansen & Stræde, 2018). Symbolerne for de forskellige kategorier blevet lagt oven på rasterkortet, hvorfor det derigennem viser de tre lag, som erindringer typisk indeholder. Den ovenstående måde er en anderledes og ny arbejdstilgang inden for historieforskningen og placerer projektet inden for Holocaustgeografi og erindringshistorie. Med andre ord kan projektet kategoriseres som et erindringstopografisk studie (Hansen & Stræde, 2018).

Figur 1 - Grundkort for projektet 'De Danske Jøder i Theresienstadt'. Kilde: Netværk for nazisme og Holocaust-studier.

3. Foreløbige Resultater

Projektet var oprindeligt tænkt som et formidlingsprojekt, som den bredere del af befolkningen kunne få glæde af. Her tænkes på skoler og gymnasier men også medier o.a. Kortlægningen viste sig imidlertid at fremkalde mange nye forskningsspørgsmål, som ikke tidligere er blevet besvaret, ligesom det har været med til at afvise myter om de danske jøder i Theresienstadt, der har opstået siden krigen. Set ud fra den formidlingsmæssige del og brugen af hjemmesiden har det været en stor succes med over 40.000 brugere på godt et år. Dette er mange taget et projekt af denne karakter in mente. Mange brugere nævner, at netop det topografiske koblet med fortællingen giver en anden måde at læse og forstå historien på.

I forskningsøjemed er fælleskortene umiddelbart de meste interessante at kigge på, om end hvert enkelte kort også kan bruges i forskning. Her springer specielt de to følelses-kategorier 'frygt' og 'frirum' i øjnene, som har været med til at aflive myter samt stille nye og hidtil udækkede forskningsspørgsmål.

3.1. Frygt

Kigges der på fælleskortene for kategorien frygt, er der tre steder, der er iøjnefaldende. Disse tre steder er; Kleine Festung, Hamburger-kasernen/Bahnhofstrasse, Engen (Se figur 2).

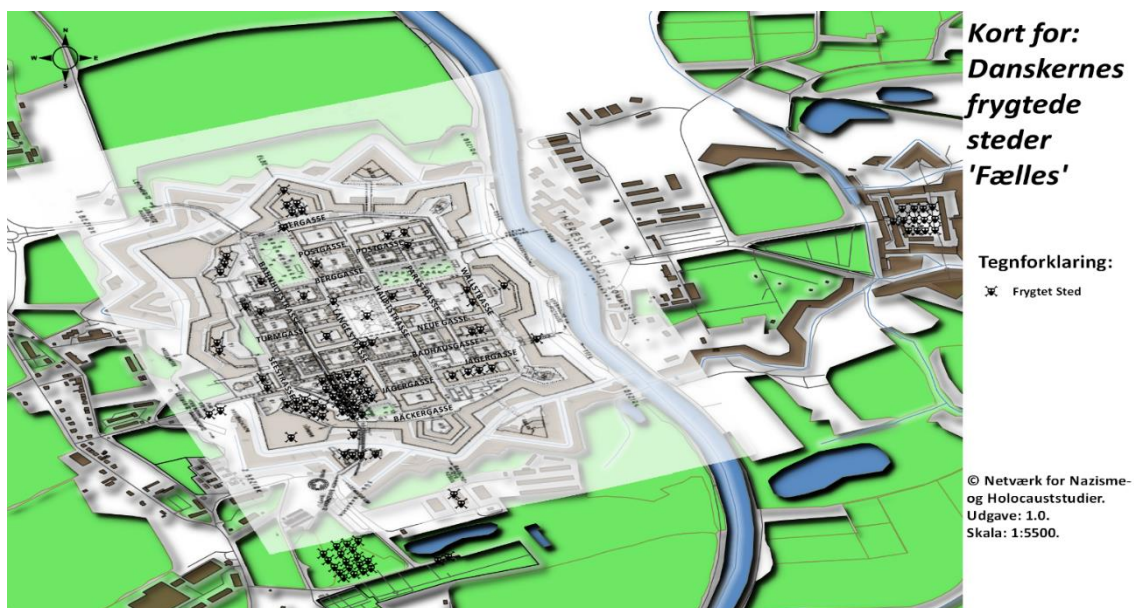
Kleine Festung var i sig selv ikke en del af selve ghettoen, men en lille fæstning placeret godt 700-800 meter fra ghettoen. Dette sted fungerede som et gestapo-fængsel. Folk fra ghettoen kom kun derud i tilfælde af, at de brød sig imod reglerne i ghettoen såsom fraternisering med lokalbefolkningen eller sortbørshandel. Rygterne gik i ghettoen, og kom man som fange først i Kleine Festung, kom man ikke tilbage i ghettoen. Mange fanger i ghettoen satte derfor lighedstegn mellem tortur og død, hvis man endte op i Kleine Festung. Dette beskriver Artur Bugsgang i sit vidnesbyrd: *"I mange tilfælde var det i hvert fald dødsstraf for den jødiske part og en eller anden hård straf for den anden. Denne afstraffelse, når man har begået sig ved at fraternisere med omverdenen, den foregik ikke i ghettoen, men uden for ghettoen fandtes der et lille forsvarsanlæg, som hed Kleine Festung, og det var jo så indrettet netop med små celler til fangerne under kummerlige forhold, og der var også henrettelsespladser osv. Der var almindeligt, at dem, der kom derud, de kom ikke tilbage igen."* (Artur Bugsgang, 1998).

Én dansk jøde blev sendt i Kleine Festung, hvorfor det kan undres, at 13 personer direkte sætter stedet ifm. følelsen af frygt. Hvorfor frygt fremkaldes i de overlevendes erindringer, som aldrig har været i Kleine Festung og som ej heller beretter om, at de har været i Kleine Festung, er endnu ikke klarlagt. Medlemmer af projektet efterforsker for tiden dette og vil indenfor den nærmeste fremtid kunne give et fyldestgørende svar.

At Hamburger-kasernen/Bahnhofstrasse var et frygtet sted, som 23 af de overlevende giver udtryk for, skyldes, at det var herfra, at transporterne mod gaskamrene i Auschwitz-Birkenau afgik fra. De danske jøder var fredet for at komme med transport væk fra Theresienstadt efter en aftale mellem det danske departementstyre og den tyske besættelsesmagt. Det vidste de fleste formentligt ikke, og hvis de gjorde, så troede de ikke nødvendigvis på, at tyskerne holdt aftalen. For mange danske jøders vedkommende blev de også tvunget til at arbejde netop dette sted. Disse arbejdere har været førstehandsvidner til den brutalitet, der blev udøvet ift. med transporterne, ligesom de har set andre fangers angst og modvilje over at skulle med disse transporter, da mange udmærket var klar over, hvad der foregik i Auschwitz-Birkenau.

Engen, uden for ghettoen er også et sted, som 18 overlevende nævner som frygtet sted, og denne frygt falder tilbage på en bestemt episode ift. en optælling af ghettoens indbyggere omkring en måned efter, at de danske jøder var ankommet til Theresienstadt. Den 11. november 1943 markerede tyskerne 25. årsdagen for nederlaget i den første verdenskrig. Dette skulle gå ud over de jødiske fanger i ghettoen. Alle i ghettoen, med undtagelse af få, skulle stille sig på en eng uden for ghettoen til optælling. Der stod de op i 16 timer i streg, mens tyskerne talte dem igen og igen, på trods af at tyskerne udmærket vidste, hvor mange der var i ghettoen. Dette var en ren straffeaktion mod jøderne, som nazisterne gav skylden for det tyske nederlag 25 år tidligere. Mange mennesker fra ghettoen omkom under denne optælling. På et tidspunkt under optællingen kom tyske bombefly flyvende over dem, og mange frygtede, at den store forsamling af næsten 60.000 mennesker nu ville blive bombet og dræbt. Dette skete dog ikke. Denne optælling frygtede de fleste ville gentage sig året efter, hvilket ikke var tilfældet.

Frygt-kategorien har givet anledning til en række nye forskningsspørgsmål, som bl.a. tæller, hvorfor så mange frygtede et sted, som de aldrig havde været, selv i deres erindringer, på lang tidsafstand fra de oprindelige begivenheder. Ligeledes fortæller mønstret os også, at der som udgangspunkt er tre steder, som går igen hos de fleste, mens resten virker mere spredt. Ligeledes er der en interessant forskel mellem kønnene, mand og kvinde, ift., hvilke steder de frygtede, men også hvor meget frygt de giver udtryk for. I gennemsnit har kvinderne omkring et frygtet sted mere i deres erindringer end de hankønnede overlevende.

Figur 2: Kort for alle jøders frygtede steder - brugt i projektet. Kilde: www.danskejoederitheresienstadt.org

3.2. Frirum

Ikke overraskende udgør frirum hos de danske jøder i Theresienstadt et væsentligt lavere samlet antal steder end frygtede steder. Frirummene er også mere spredte end de frygtede steder, og ingen steder skiller sig væsentligt mere ud frem for andre, med undtagelse af 'Südberg'. Südberg, også kaldet Bastei'en, var et af hjørnerne i voldene, som fra 1943 blev gjort til et sportsområde, hvor ghettoens fanger i visse tilfælde kunne dyrke sport og/eller nyde solen (se figur 3). Det, at det blev muliggjort, at der kunne laves lege og andet frit socialt samvær, er også det, som de danske jøder finder som frirum, når de beskriver Südberg. Corrie Meyer beskrev bl.a. Südberg således: *'Sommeren [1944] var pragtfuld, og vi nød den så meget, vi bare kunne. Ofte gik jeg med drengene på 'Bastei', og så lå vi der i timevis og lod os bage af solen, mens vi nød den pragtfulde udsigt over de skønne bjerge, som omgav Theresienstadt. Der mødte jeg mange gamle bekendte.'* (Meyer, 1991).

Udover Südberg er der ingen fællestræk ved de andre frirum, der ligger på samme sted som andre frirum. Frirummene har generelt været mere individuelle end de frygtede steder, der var mere drevet af frygten for tyske repressalier og som hovedsageligt befandt sig i områder, hvor nazisterne dominerede og tog tag om magten. Her er frirummene anderledes, og de foreløbige resultater peger i retning af, at hvert individ har fundet sine egne frirum på vidt forskellig vis og med forskellige baggrunde. Derudover viser en opdeling af mænd og kvinder, at kvinderne oftest havde deres frirum ved deres bopæle, mens mændenes frirum er langt mere spredte i

ghettoen, hvilket vidner om, at mændene har haft en større mobilitet i ghettoen end kvinderne. Ydermere viser koblingen mellem kortlægning af steder og erindringer, at børnenes frirum er koblet til steder, hvor andre børn også færdes og oftest havde noget med leg at gøre. Andre børn fandt også deres frirum, hvor voksne ikke kunne være fx under håndvaske eller i små skabe.

Den topografiske oversigt og den massedata, som topografien og erindringerne samlet har givet, har også været med til at kunne aflive en myte om, at de danske jøder, der var i Theresienstadt, kollektivt set var svært religiøse og stærkt praktiserende jøder. Kun fire knytter religiøs praksis til frirum, mens langt størstedelen ikke nævner at have udført religiøse praktiser i ghettoen. Mulighederne var ellers til stede. Selv om det var forbudt at praktisere sin religion, blev det blandt andre nationaliteter i ghettoen udøvet i høj grad, bortset fra de danske jøder.

4. Projektets perspektiver

Projektet var som nævnt oprindeligt et formidlingsprojekt, som ønskede at belyse de jøders histories, som ikke formåede at komme til Sverige under den anden verdenskrig, men i stedet blev sendt til ghettoen i Theresienstadt. Dette er lykkedes. Men projektets topografiske tilgang har medført, at det har rejst langt flere forskningsspørgsmål end hvad der fra starten var tænkt. Ydermere har arbejdet med erindringstopografi og 'følelses-GIS' medført, at mange forskningsinstitutioner over hele verden har ønsket at tilføje projektledelsens knowhow til deres egne institutioner. Dele af de mange forskningsspørgsmål, som er blevet til grundet det topografiske overblik, vil i 2020 blive besvaret i en antologi, som projektets ledelse udarbejder og redigerer.

For os som historikere har den topografiske vinkling på erindringer åbnet op for en hel ny tilgang og en hel ny verden, hvor ny og vigtig viden om Holocaust kan opstå. Hvad der startede som et formidlingsprojekt er siden også blevet til et forskningsprojekt, som kun vil blive større og større i fremtiden, i takt med at resultaterne af de nærmere undersøgelser tikker ind.

5. Litteraturliste

Bugsgang, Artur: Interview med USC Shoah Foundation #49012. Foretaget i 1998.

Cole, Tim. Holocaust Landscapes. London: Bloomsbury, 2016.

Cole, Tim, Alberto Giordano and Anne Kelly Knowles. "Geographies of The Holocaust." Cole, Tim, Alberto Giordano and Anne Kelly Knowles. Geographies of The Holocaust. Bloomington: Indiana University Press, 2014.

- Hansen, Pelle Mose & Therkel Stræde. "Metodisk tilgang." 19. september 2018.
www.danskejoederitheresienstadt.org. Websted. 1. oktober 2018.
<https://docs.wixstatic.com/ugd/ffa344_5b5a2a16ff59411b8c03ebcd86b50853.pdf>
- Levy, Daniel and Nathan Sznajder. "Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory." *European Journal of Social Theory*. 1. februar 2002: 87-106.
- Meyer, Sven og Corrie Meyer (1991): *Theresienstadt - det iscenesatte bedrag*. København: Rhodos.
- Tuan, Yi-Fu. *Space and Place - The Perspective of Experience*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007.